

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE
UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

URAZAYEVA MİLYƏNƏT DOLXAD QIZI

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ NEFT-
MAŞINQAYIRMA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL
POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI**

İxtisas: 5304.01 – İqtisadi fəaliyyət növləri

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin “Sənaye iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: İqtisad elmləri doktoru, professor
Müşviq Cəmil oğlu Atakişiyev

Rəsmi opponentlər: İqtisad elmləri doktoru, professor
Məhəbbət Aşır oğlu Məmmədov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Nəriman Bəhram oğlu Böyükkişi

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Texniki Universiteti

Müdafiə 19 may 2016-cı il tarixdə saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən D.02.141. Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1010, Bakı şəh., Azadlıq pr., 34.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” aprel 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

**D.02.141 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, t.e.d., professor**

Ə.M.Əliyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin prioritet istiqaməti kimi iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının aradan qaldırılması, bu məqsədlə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və mövcud istehsal potensialından daha səmərəli və dolğun istifadə edilməsi vəzifələri qoyulmuşdur.

Milli iqtisadiyyatın şaxələnməsinin və qeyri-neft sektorunun inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri maşınqayırma sənayesinin inkişaf etdirilməsidir. Bu sahənin inkişafı ilə bağlı ölkəmiz kifayət qədər potensiala və təcrübəyə malikdir.

Maşınqayırma kompleksi hər bir ölkədə elmi-texniki tərəqqinin və bütün təsərrüfat sahələrinin maddi-texniki cəhətdən silahlandırılmasının əsasıdır. Bir çox hallarda hər-hansı ölkənin inkişaf səviyyəsi haqqında onun maşınqayırma sənayesinin inkişafına görə mülahizə yürüdüür.

Azərbaycanın maşınqayırma kompleksi özündə bir-biri ilə bağlı olan bir sıra sahələri birləşdirir. Bu sahələrin hər birinin milli iqtisadiyyatda öz rolu və əhəmiyyəti, inkişaf tarixi və ənənələri vardır. Lakin, ölkəmiz uzun müddət ərzində əsasən neft-maşınqayırma sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu sahədə müvafiq texniki və texnoloji imkanlara, hər cür istehsalat infrastrukturuna, ixtisaslı kadrlara malik güclü elmi-istehsal potensialı yaradılmışdı.

Əsası XIX əsirin sonlarında qoyulmuş neft-maşınqayırma sənayesi uzun və mürəkkəb inkişaf mərhələləri keçmişdir. Xüsusən, 1970-1990-cı illərdə bu sahənin istehsal potensialı 1.5 dəfə artmış, təsərrüfatçılığın bütün sahələrində ən yüksək nailiyyətlər əldə edilmişdi. Ölkənin neft-maşınqayırma sənayesində öz dövrü üçün müasir olan neft-mədən, qazma, geoloji-kəşfiyyat avadanlıqlarının yüzlərlə növlərinin istehsalı təşkil edilmişdir. Öz texniki parametrlərinə görə istehsal edilən neft-mədən avadanlıqlarının xeyli hissəsi dünya standartlarına cavab verirdi. Bu avadanlıqlar Sovet İttifaqının bütün neft rayonlarına və 40-a yaxın xarici ölkəyə göndərilirdi. Keçmiş SSRİ-də həmin avadanlıqların bəzi növləri - dərinlik nasosları, mancanaq dəzgahlar, quyuların əsaslı təmiri üçün qurğular, neft və qaz quyularının istismarı üçün avadanlıq və s. yalnız Azərbaycanın neft-maşınqayırma zavodlarında istehsal olunurdu.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi Azərbaycanın maşınqayırma sənayesində də istehsalın tənəzzülü başladı. SSRİ-nin dağılması, respublikalar arasındakı iqtisadi əlaqələrin qırılması,

1991-ci ilə qədər mövcud olmuş təminatlı təchizat və satış mexanizminin pozulması və ənənəvi bazarlarda xarici firmalar tərəfindən rəqabətin artması, regiondakı qeyri-sabitlik nəticəsində ölkəmizin neft-maşınqayırma sənayesində ciddi geriləmələr baş verdi. İstehsal həcmi kəskin şəkildə aşağı düşdü, sahə öz keçmiş şöhrətini itirməyə başladı.

Hazırda respublikamızda neft-mədən avadanlıqları istehsalı üzrə ixtisaslaşmış əsas maşınqayırma müəssisələri "Azneftkimyamaş" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin (ASC) tərkibində fəaliyyət göstərirlər. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi və investisiyaların cəlb olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 31 mart 2001-ci il fərmanı ilə səhmləri dövlətə məxsus olan «Azneftkimyamaş» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır.

Son 15 ildə Azərbaycanın neft maşınqayırma kompleksinin inkişafı və əvvəlki şöhrətinin qaytarılması istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində müəyyən müsbət nəticələr əldə edilməsinə baxmayaraq, bütövlükdə bu sahənin ölkə iqtisadiyyatındakı yeri və mövcud durumu qənaətbəxş deyildir. Sahənin müəssisələrinin texniki səviyyəsi rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edilməsinə imkan vermir. Maşınqayırma müəssisələrinin əksəriyyətində istehsal güclərindən istifadə səviyyəsi aşağıdır, uzun illər ərzində formalaşmış ixtisaslı mühəndis-texniki və fəhlə kadrlarının başqa sahələrə axını baş vermişdir.

Ölkəmizin mütəxəssisləri və beynəlxalq ekspertlərin proqnozlarına görə, neft sənayesi və onunla bağlı klaster sahələri orta və uzun perspektiv dövrdə də Azərbaycan iqtisadiyyatında öz qabaqcıl rolunu saxlayacaqdır. Bu amilin və respublikamızın strateji inkişaf xətti olan iqtisadiyyatın diversifikasiyasının zərurliyini nəzərə alaraq neft maşınqayırma sənayesinin inkişafına diqqətin artırılması, istehsal potensialının gücləndirilməsi və ondan səmərəli istifadə edilməsi çox vacibdir. Nəticədə isə maşınqayırma müəssisələrində istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətliyini yüksəltmək, respublikamızın neft sənayesinin zəruri neft-mədən avadanlıqlarına olan tələbatının tam ödənilməsinə nail olmaq və bu məhsulların dünya bazarına çıxışına şərait yaratmaq mümkün olar.

Yuxarıda qeyd edilənlər maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının artırılması və bu potensialdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələlərinin araşdırılmasının əhəmiyyətini və dissertasiya mövzusunun aktuallığını göstərir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İstehsal potensialı və ondan istifadənin aktual problemləri bir sıra Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin elmi əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Respublikamızın iqtisadçı alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, F.Ə.Fərəcov, T.Ə.Hüseynov, M.C.Atakişiyev, T.N.Əliyev, R.M.Cəbiyev, R.P.Sultanova, G.Z.Yüzbaşıyeva və digərlərinin elmi əsərlərində istehsal potensialı, o cümlədən sənaye müəssisələrində istehsal potensialından istifadə məsələləri araşdırılmışdır. Xarici ölkə alimlərindən K.R.Makkonnell və S.L.Bryu, D.Ueyl, A.İ.Ançışkin, L.İ.Abalkin, İ.İ.Lukinov, D.A.Çernikov B.İ.Svobodin, Y.Y.Donets, L.D.Revutskiy, P.A.İqnatovski, və bir çox başqalarının bu mövzusu ilə bağlı bir sıra əsərləri çap edilmişdir.

Adları çəkilən və eləcə də digər alim və mütəxəssislərin tədqiqat mövzusu ilə bağlı çoxsaylı araşdırmaları və əsərlərini müsbət qiymətləndirərək, qeyd etməyi zəruri sayırıq ki, istehsal potensialından istifadənin bir sıra mühüm aspektləri, o cümlədən, respublikamızda bazar iqtisadiyyatı baxımından az araşdırılmışdır. Eləcə də, respublikamızda maşınqayırma müəssisələrin istehsal potensialının diaqnostikası və onun nəticələrindən praktikada istifadə məsələləri demək olar ki, tədqiq edilməmişdir. Belə bir şəraitdə istehsal potensialını təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərdən səmərəli istifadə məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da mövzunun müasir tələblər baxımından araşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi müasir şəraiti nəzərə almaqla müəssisələrdə istehsal potensialının qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi və neft-maşınqayırma kompleksi müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuş və həll edilmişdir:

- “istehsal potensialı” anlayışının mahiyyəti və məzmununun araşdırılması;
- müəssisənin istehsal potensialına təsir edən amilləri aşkar etmək;
- istehsal potensialının tərkib hissələrinin (komponentlərin) qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- müəssisənin istehsal potensialının diaqnostikasının metodoloji məsələlərinin tədqiqi;
- Azərbaycanda maşınqayırma sənayesinin, o cümlədən neft-maşınqayırma kompleksinin inkişafının əsas meyllərinin aşkar edilməsi;
- neft-maşınqayırma kompleksinin istehsal potensialının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- sənaye müəssisələrinin istehsal potensialının artırılmasına dövlətin təsiri üsullarının müəyyən edilməsi;

- neft-maşınqayırma kompleksi müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti müəssisələrin istehsal potensialı və ondan istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Tədqiqat obyektı Azərbaycanın neft-maşınqayırma kompleksinin müəssisələridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını iqtisadi sistemlərin inkişafının öyrənilməsinə dialektik yanaşma təşkil edir. Tədqiqat zamanı problemlə əlaqədar Azərbaycan Respublikası qanunlarından, Respublika Prezidentinin sərəncam və fərmanlarından, hökumətin qərarlarından, habelə digər hüquqi və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat prosesində statistik və iqtisadi təhlilinin metodlarından, elmi abstraksiya, məqsədli yanaşma fəndlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, “Azneftkimyamaş” ASC və ona daxil olan törəmə səhmdar cəmiyyətlərinin uçot və hesabat materialları, analitik məcmuələrinin məlumatları və s. təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- “müəssisəsinin istehsal potensialı” və “müəssisəsinin iqtisadi potensialı” anlayışlarının iqtisadi mahiyyəti dəqiqləşdirilmiş və fərqləndirilmişdir, maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialı ilə iqtisadi potensialı arasında qarşılıqlı əlaqə müəyyənləşdirilmişdir;

- neft-mədən avadanlıqlarının zədələnmələrinin əmələ gəlmə müddətinin proqnozlaşdırılması, yataqlarda bəzi mürəkkəbləşmələrin xarakterik zonalarının təyin edilməsinə imkan verən model təklif edilmişdir;

- neft-mədən avadanlıqlarının dağılması qanunauyğunluqları və istismar olunan yataqlarda onların intensivliyini nəzərə almaqla, istismarın etibarlılığını artıran və xərclərin azaldılmasına imkan verən riyazi model təklif edilmişdir;

- müəssisənin istehsal potensialının diaqnostikası üçün metodoloji yanaşmalar təklif edilmişdir;

- maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının inkişafı üçün dövlət təsiri mexanizminin istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

İşin təcrübəvi əhəmiyyəti. Dissertasiya işində əldə edilən nəticələr və irəli sürülən təkliflər sahənin gələcək inkişafı üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır. Bu nəticələr sahənin inkişaf proqramlarının hazırlanması,

müəssisələrin inkişaf strategiyalarının müəyyən edilməsi zamanı müvafiq dövlət orqanları və təsərrüfat qurumları tərəfindən istifadə edilə bilər.

Bundan başqa dissertasiya işinin nəticələri ali məktəblərdə "Maşınqayırmanın iqtisadiyyatı", "Müəssisənin iqtisadiyyatı" və digər fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrinin aprobeiasyası və tətbiqi.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və əldə edilən nəticələri respublika və beynəlxalq elmi-praktik konfranslarda məruzə edilmişdir. Dissertasiya işinin əsas nəticələri və təklifləri "Azneftkimyamaş" ASC-yə daxil olan "Sabunçu EİB" TASC-yə təqdim edilmiş və oradan istifadə haqqında arayış (№ 01/75-065 09.06.2015-il) alınmışdır.

Dərc olunmuş məqalələr. Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun 13 məqalə, 4 konfrans materialları nəşr etdirilmişdir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 31 cədvəl və 16 şəkil vardır. İşin həcmi 165 səhifədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə seçilən mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri və metodoloji əsası, informasiya bazası, tədqiqat üsulları göstərilir, habelə işin elmi yeniliyi, təcrübəli əhəmiyyəti və aprobeiasyası şərh edilir.

I fəsil Müəssisələrin istehsal potensialı və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu fəsildə istehsal potensialı anlayışı və onun məzmunu, müəssisənin iqtisadi potensialı və onun qiymətləndirilməsi, müəssisənin texniki-istehsal potensialı ilə onun iqtisadi vəziyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi, müəssisənin istehsal potensialının diaqnostikası və sənaye müəssisələrinin istehsal potensialının qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Müasir rəqabət mübarizəsi şəraitində sənaye müəssisələri qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təkə bazarda öz yerini tutmaq deyil, həm də əldə edilmiş səviyyənin qorunub saxlanmasıdır. Belə şəraitdə müəssisənin başlıca resurslarından biri və həlledici rəqabət üstünlüyü onun malik olduğu istehsal potensialı hesab edilir.

"Potensial" termini cəmiyyətin istənilən sferasına aid olan bir anlayışdır.

İstehsal potensial anlayışının mahiyyətini daha dərinədən dərk etmək üçün ilk növbədə onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

- potensial dinamik kateqoriya olub yalnız onun istifadəsi zamanı meydana çıxır;

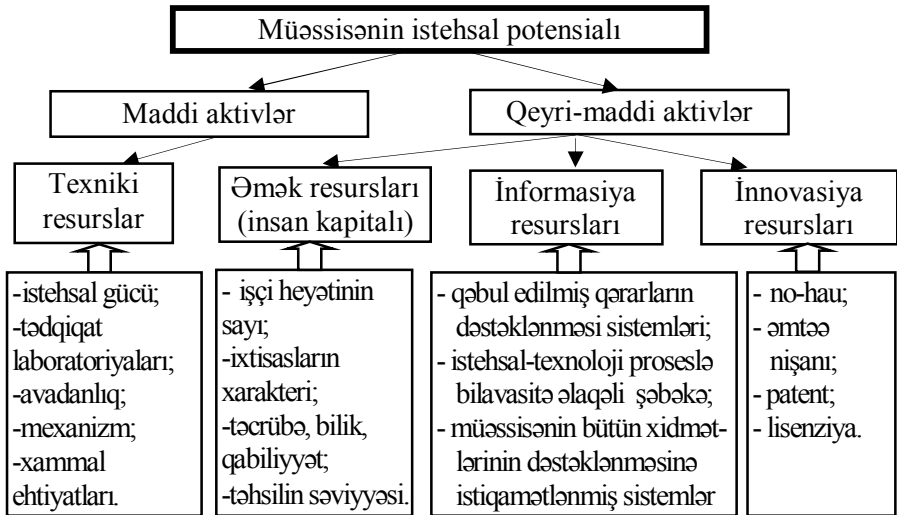
- potensialın istifadə edilməsi və artımı fasiləsiz və qarşılıqlı tamamlanan olur.

İstehsalat potensialının obyektiv və subyektiv tərəflərini fərqləndirirlər:

1) Obyektiv tərəfinə - sənaye müəssisəsinin istehsalat prosesinə cəlb edilmiş və müəyyən səbəblərdən cəlb edilməmiş, real olaraq onda istifadə edilə bilən maddi, qeyri-maddi, əmək və təbii resursların məcmusu aid edilir.

2) Subyektiv tərəfinə - konkret işçilərin və bütövlükdə kollektivin texnika və texnologiyanın mövcud səviyyəsində istehsalat prosesinin həyata keçirilməsinə və qarşıya qoyulan vəzifələrə nail olmağa imkan verən qabiliyyəti aid edilir.

İqtisadi ədəbiyyatda “istehsal potensialı”nın mahiyyəti və tərkibi ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, rus iqtisadçısı M.İ.Tertışnikinin fikrincə, “istehsal potensialı, müəssisənin istehsal resurslarının məcmusunu əks etdirir. O, iqtisadi potensialdan maliyyə resurslarının kəmiyyəti qədər azdır”.

Şəkil 1. Müəssisənin istehsal potensialının tərkib elementlərinin təsnifləşdirilməsi

İstehsal potensialının tərkib elementlərinin təsnifləşdirilməsi sxematik olaraq şəkil 1-də göstərilir.

“İstehsal potensialı” və “istehsal gücü” anlayışları bir çox alimlərin tədqiqatlarında eyniləşdirilsə də, onların mahiyyəti və məzmunu arasında əhəmiyyətli fərqlər də mövcuddur. Buna görə də həmin anlayışlarının

oxşar və fərqli cəhətlərinin, habelə onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi elmi və praktiki baxımdan çox vacibdir.

İstehsal gücü ilə istehsal potensialının vəhdəti onların məhsul istehsal etmək imkanlarıdır, fərq – birincidə avadanlıq və istehsal meydançasından tam istifadə, ikincidə isə mövcud resurslardan tam istifadədir.

“İstehsal gücü” və “istehsal potensialı” anlayışlarının fərqlərini cədvəl 1-də göstərmək olar.

Cədvəl 1

“İstehsal gücü” və “istehsal potensialı”nın əsas əlamətləri

Müəssisənin istehsal gücünün əsas əlamətləri	Müəssisənin istehsal potensialının əsas əlamətləri
<p>1. məhsul istehsal etmək imkanları;</p> <p>2. istehsal gücü müəssisənin müəyyən dövr ərzində avadanlıq və istehsal meydançasından tam istifadə maksimum miqdarda real məhsul buraxmaq qabiliyyətidir;</p> <p>3. istehsal gücü müəssisədə istehsal olunan hər məhsul çeşidi üzrə ayrılıqda hesablanır;</p> <p>4. müəssisənin istehsal gücü aparıcı avadanlıqların gücünə əsasən hesablanır;</p> <p>5. istehsal gücü istehlakçıların dəyişən tələbatına uyğun olaraq məhsul istehsalı imkanlarını özündə əks etdirmir;</p> <p>6. istehsal gücü ilə buraxılan məhsulların keyfiyyəti arasında əlaqə olmur.</p>	<p>1. məhsul istehsal etmək imkanları;</p> <p>2. müəssisənin istehsal potensialı onun (müəssisənin) sərəncamında olan bütün istehsal resurslarının və onların imkanlarının məcmusudur;</p> <p>3. istehsal potensialının həcmi hesablanarkən bütün resurslar nəzərə alınır;</p> <p>4. istehsal potensialı istehlakçıların dəyişən tələbatına uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı imkanlarına malikdir;</p> <p>5. İstehsal potensialı elementlərinin keyfiyyəti ilə onlardan istifadə etməklə istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur.</p>

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda sənaye müəssisələrinin istehsal potensialının mahiyyətinin şərhinə bir neçə yanaşma mövcuddur. Bu müddəalardan daha çox rast gəlinən və istehsal potensialı anlayışının dərk edilməsində sistemli hesab edilən aşağıdakı 3 yanaşmanı nəzərdən keçirək:

1. “Resurs yanaşması” daha geniş yayılmışdır ki, bu yanaşmaya görə - istehsalat potensialı müəssisənin sərəncamında olan və istehsalat fəaliyyətində istifadə edilən bütün resursların məcmusu kimi başa düşülür. Buraya müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən maliyyə, maddi, qeyri-maddi, intellektual, informasiya, innovasiya və texnoloji resurslar aid edilir.

2. “Nəticə yanaşması” zamanı istehsal potensialı istehsalat sisteminin resurslardan istifadə etməklə müəyyən maddi nemətlər istehsal etmək kimi nəzərdən keçirilir.

Bu yanaşmada istehsal potensialı – istifadələri nəticəsində müəyyən miqdarda maddi dəyərlər yaradılan resursların məcmusu kimi izah edilir.

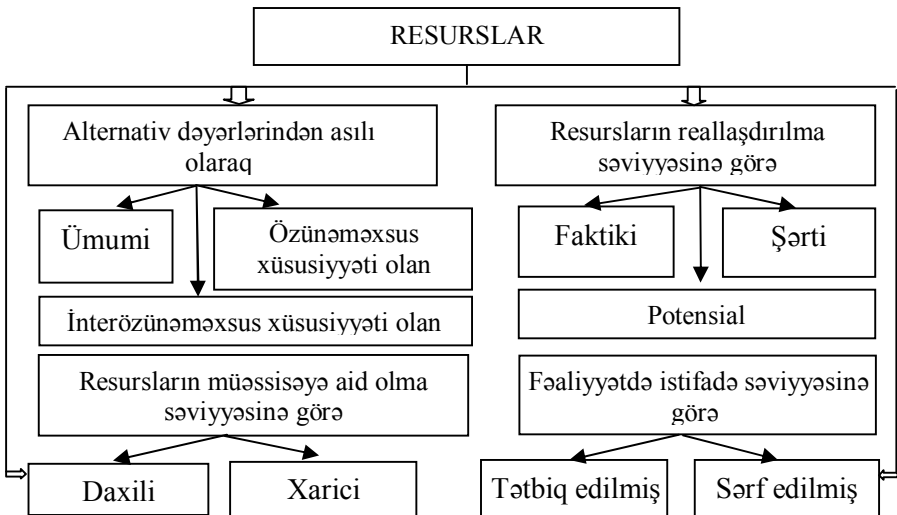
3. ”Məqsədli yanaşma”da istehsal potensialı kimi mövcud resursların məhdudluğu şəraitində müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaq qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Buraya müəssisənin öz məramı və məqsədlərinə uyğun olaraq hər hansı həcmdə məhsul istehsalına nail olması, xidmətlər göstərməsi aid edilir.

Müəssisənin iqtisadi potensial modeli aşağıdakı kimi də müəyyən edilə bilər:

- müəssisədə mövcud olan resursların (əsas istehsal və qeyri istehsal fondları, qeyri-maddi aktivlər, dövriyyə fondları, tədavül fondları, işçilərin sayı) həcmi və keyfiyyəti ilə;

- menecerlərin və işləyənlərin (həm mülkiyyətçilərin, həm də maddi işçilərin) məhsul istehsalında müəssisənin malik olduğu resurslardan optimal istifadə etmə bacarığı.

Müəssisələrdə istehsaldan başqa digər çox saylı proseslərin (təbii ki, istehsalla bağlı) də baş verdiyini nəzərə alsaq, bu prosesləri yalnız istehsal prizmasından baxmaq və tədqiq etmək mümkün deyildir. Müəssisənin iqtisadi potensialı daxili və xarici mühitin insan resursları, istehsal vasitələri, maliyyə resursları, informasiya kimi komponentlərini səciyyələndirir.

Şəkil 2. Resursların əlamətlərinin təsnifatı

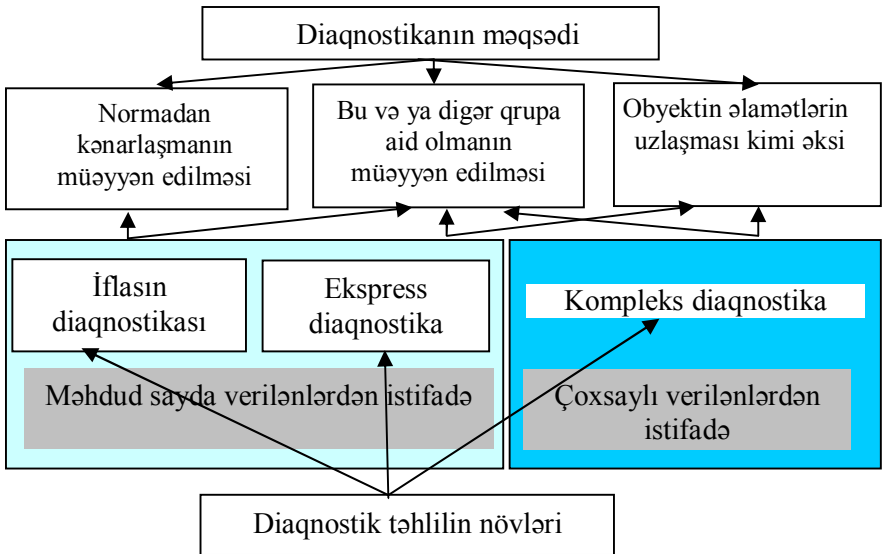
Müxtəlif müəlliflərin yanaşmalarını ümumiləşdirərək, müəssisə resurslarını aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifatlaşdırmaq mümkündür (şəkil 2).

Müəssisənin iqtisadi diaqnostikası onun inkişaf strategiyasının və taktikasının düzgün müəyyən edilməsini, hər cür rezervlərin aşkar edilməsi və onun əsasında istehsal proqramının tərtib edilməsi məqsədini güdür. Beləliklə, müasir dövrdə müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin diaqnostikası onun uğurlu fəaliyyətinin mühüm şərtlərindən birinə çevrilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar məlum diaqnostik təhlil növlərini onun aparılması məqsədləri işlərin miqyası nöqteyi-nəzərindən aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir:

- a) ekspress-diaqnostika;
- b) iqtisadi vəziyyətin kompleks diaqnostikası;
- c) iflas diaqnostikası.

Müəssisənin vəziyyətinin kompleks diaqnostikası təsərrüfat proseslərinin bütün tərəflərini qiymətləndirməyə imkan verir, lakin kifayət qədər əmək tutumlu bir işdir və bir qayda olaraq kənarından cəlb edilən məsləhətçilər tərəfindən aparılır. Bununla əlaqədar olaraq, kompleks diaqnostikanın potensial həyata keçirilmə dövrü çox aşağıdır. Təcrübə göstərir ki, onu çox az sayda müəssisə (əsasən böhran vəziyyətində olan və ya iri layihələri həyata keçirməmişdən əvvəl) təşkil edir (şəkil 3).

Şəkil 3. Müəssisə fəaliyyətinin diaqnostikası sxemi

Diaqnostikanın gedişi zamanı, təklif edilən metodikaların öyrənilməsi nəticəsində sistemləşdirilən tədqiqatların aşağıdakı istiqamətlərindən istifadə edilə bilər:

- * Sahənin geniş təhlili;
- * Maliyyənin təhlili;
- * Marketingin təhlili;
- * İstehsal fəaliyyətinin təhlili;
- * Aparılan tədqiqatların təhlili;
- * Kadrların təhlili;
- * İdarəetmə sisteminin təhlili;
- * Müəssisənin ümumi səmərəliliyinin təhlili;

Müəssisənin vəziyyətinin kompleks diaqnostikası təsərrüfat proseslərinin bütün tərəflərini qiymətləndirməyə imkan verir, lakin kifayət qədər əmək tutumlu bir işdir və bir qayda olaraq kənardan cəlb edilən məsləhətçilər tərəfindən aparılır.

Bununla əlaqədar olaraq, kompleks diaqnostikanın potensial həyata keçirilmə dövrülüyü çox aşağıdır. Təcrübə göstərir ki, onu çox az sayda müəssisə (əsasən böhran vəziyyətində olan və ya iri layihələri həyata keçirməmişdən əvvəl) təşkil edir.

İkinci fəsildə neft-maşınqayırma kompleksinin istehsal potensialından istifadənin müasir vəziyyəti tədqiq edilir. Burada əsas diqqət Azərbaycanda maşın və avadanlıq istehsalının müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlili və neft maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Son illərdə ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, dayanıqlı iqtisadi artıma və iqtisadiyyatın modernləşməsinə yönəlmiş siyasətin uğurla həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə yadda qalmışdır. 2014-cü ildə ümumi daxili məhsul həcmində sənaye istehsalının payı 58,0 faizə yaxın təşkil etmişdir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə ölkədə ümumi sənaye məhsulunun həcmi 2013-cü ilə qədər daha yüksək artım tempinə (əvvəlki ilə nisbətən) malik olmuşdur.

Müəssisələrdə məhsul istehsalının natural və dəyər ifadəsində təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qeyd olunan maşınqayırma müəssisələrində əksəriyyət məhsulların natural ifadədə istehsalının həcmnin azalmasına baxmayaraq, dəyər ifadəsində onların həcmi artmışdır (cədvəl 2). Bunun başlıca səbəblərindən biri təhlil aparılan dövrdə neft-maşınqayırma məhsullarının satış qiymətlərinin artması olmuşdur.

“Azneftkimyamaş” ASC-nin törəmə müəssisələrində istehsal olunmuş məhsulun həcmi (min manat)

Müəssisələr illər	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2012	2013
Suraxanı	2427,2	2596,9	2989,2	5098,6	3606,3	3654,0	4911,7	5693,6
Sabuñçu EİB	2223,6	2469,4	2836,9	3503,0	2535,3	1756,0	2852,2	2700,8
B.Sərdarov adına	1249,6	1578,7	1858,3	2272,7	777,0	1137,2	2515,6	2668,1
"Bakı Fəhləsi"	2262,5	2600,8	3670,6	4505,4	5271,5	4084,7	2863,7	3760,9
Bakı NMZ	1593,1	2414,1	3692,6	4289,3	6889,1	10629,4	9142,2	8563,2
Bakı NQMZ	393,0	440,7	330,9	740,6	211,8	262,3	343,1	921,4
Zabrat	938,7	1155,1	3301,0	5202,5	1317,6	992,4	1452,2	1196,9
Balaxanı	443,5	573,6	926,8	1464,5	1022,3	1389,8	1340,8	2951,4
Səbail	275,6	471,6	727,8	941,0	1059,2	914,3	742,3	2139,7
Təcrübə-sınaq	140,5	119,1	60,0	38,0	8,7	-	-	-
Yekun	11947,3	14420,0	20394,1	28055,6	22698,8	24820,1	26163,8	30596,0

Cədvəl «Azneftkimyamaş» ASC-nin faktiki materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

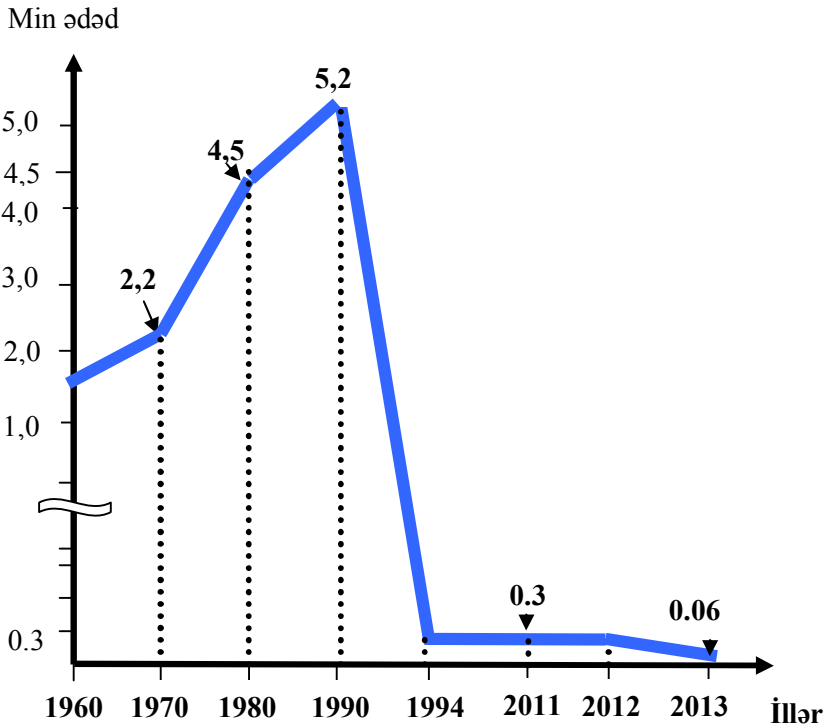
Natural ifadədə məhsul istehsalının aşağı düşməsinə bir neçə məhsul növünün istehsalı dinamikasından daha əyani sürətdə görmək mümkündür (cədvəl 3).

Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesində mühüm məhsul növlərinin istehsalının dinamikası

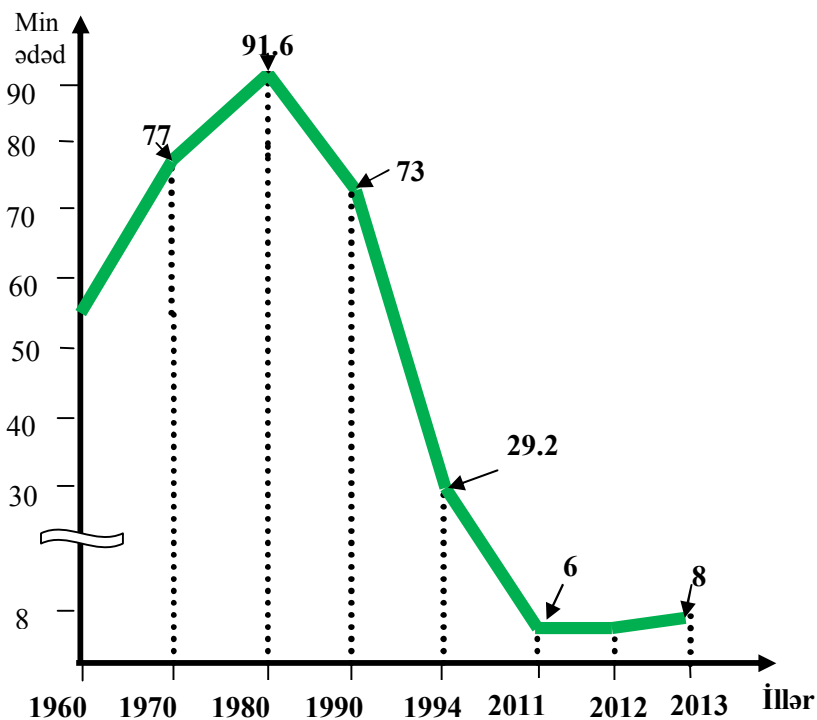
Məhsulların adları	Ölçü vahidi (natural ifadədə)	1960	1970	1980	1990	1994	2011	2012	2013
Mancanaq dəzgahı	Min ədəd	1.5	2.2	4.5	5.2	0.3	0.3	0.3	0.06
Dərinlik nasoslari	Min ədəd	56	77	91.6	73	29.2	6.0	5.79	8.0
Dərinlik nasos ştanqları	Min ədəd	-	370	492	527	35	-	-	-

Cədvəl «Azneftkimyamaş» ASC-nin faktiki materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

4 və 5 şəkillərində sahədə istehsal edilən əsas iki neft-maşınqayırma məhsulu - manca naq dəzqahları və dərinlik nasoslari istehsalinin dinamikası misalında sahədəki vəziyyət əyani şəkildə əks etdirilmişdir. Qeyd edək ki, digər bütün ənənəvi məhsul növləri üzrə də demək olar ki, bu vəziyyət oxşardır. Şəkildən görüldüyü kimi, keçmiş ittifaq dağılana qədər respublikada neft-maşınqayırma məhsullarının istehsalı yüksək sürətlə artmış, lakin 90-cı illərdən etibarən bir o qədər də kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Bunun başlıca səbəblərindən biri istehsalın texniki səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə yanaşı keçmiş SSRİ-nin dağılması və bunun nəticəsində ölkənin neft-qaz maşınqayırmasında ənənəvi təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, bununla da Azərbaycan neft-mədən avadanlığı istehsalçılarının öz satış bazarlarının əhəmiyyətli hissəsini (xüsusi ilə Rusiyada) itirməsi olmuşdur.

Şəkil 4. Manca naq dəzqahları istehsalının dinamikası

Şəkil 5. Dərinlik nasosları istehsalının dinamikası

Hazırda bu sahədə fəaliyyət göstərən 9 neft-maşınqayırma zavodu, 4 elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor institutları “Aznetkimyamaş” Açıq Səhmdar Cəmiyyətində birləşmişdir.

Səhmdar cəmiyyətin müəssisələrində müxtəlif adlarda neft-mədən avadanlıqları - mancanaq dəzgahları, dərinlik nasosları, fontan armaturları, siyirtmələr, sütun başlıqları, neft quyularının tədqiqi üçün aqreqlər, neft-maşınqayırma avadanlıqları üçün ehtiyat hissələri və s. istehsal edilir.

Son illərdə səhmdar cəmiyyətə daxil olan törəmə açıq səhmdar cəmiyyətlərində (TASC) istehsalın texniki-iqtisadi vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilərdə artım meylli müşahidə olunur.

“Azneftkimyamaş” ASC-nin iqtisadi potensialını səciyyələndirən göstəricilərin dinamikası cədvəl 4-də verilir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, məhsul (iş, xidmət) satışından daxil olan məbləğ və satılmış məhsulunun maya dəyəri 2009-cu illə müqayisədə bütün növbəti illərdə artmağa doğru meyl edir.

“Azneftkimyamaş” ASC-nin iqtisadi potensialını səciyyələndirən
göstəricilərin dinamikası (min man.)

Göstəricilərin adları	2009	2010	2011	2012	2013	2013-cü ildə 2009-cu ilə nisbətən %
Məhsul (iş, xidmət) satışından daxil olan vəsait	18291.5	20000.0	27388.1	23012.3	29845.0	163.6
Satış məhsulunun maya dəyəri	18328.0	20734.0	27748.8	22575.0	29146.6	159.0
Satış məhsulunun 1-man.-a xərclər	1.002	1.036	0.987	0.981	0.976	97.4
Əsas fondların orta illik dəyəri	69037.3	53955.7	55196.1	57121.5	56618.6	82.0
Dövrüyyədə olan aktivlərin orta illik dəyəri	51712.3	44861.9	47615.4	47748.1	47708.6	92.2
İşçilərin orta illik sayı, nəfər	2023	2019	2012	2005	1822	90.0

Cədvəl «Azneftkimyamaş» ASC-nin faktiki materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu zaman satış məhsulunun maya dəyərinin artım sürəti məhsul satışından daxil olan məbləğin artım sürətindən aşağıdır. Bunun əsas səbəbi 1 manatlıq satılmış məhsula çəkilən xərclərin azalması olmuşdur. Bununla yanaşı, cədvəlin məlumatları göstərir ki, “Azneftkimyamaş” ASC-nin iqtisadi potensialını xarakterizə edən əsas göstəriciləri kəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür. 2009-2013-cü illərdə səhmdar cəmiyyətin əsas fondlarının orta illik dəyəri-18%, dövrüyyədə olan aktivlərin orta illik dəyəri -7,8%, işçilərin orta illik sayı -10% azalmışdır.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə müəssisənin səmərəli fəaliyyəti onun idarə olunma səviyyəsindən, onda işləyən menecerlərin ixtisas səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur.

Bütövlükdə, rəqabətli bazar şəraitində müəssisənin səmərəliliyi üç vacib şərtədən asılıdır:

- əlverişli xarici mühitin mövcudluğu;
- müəssisənin düzgün strategiyası;
- kadrlar və onların (xüsusilə, idarəetmə) ixtisas səviyyəsi.

İstehsalın digər amilləri-kapital, texnologiya və s. yuxarıda qeyd edilən şərtlərin nəticəsidir. Birinci iki şərt də üçüncüdən asılıdır.

Üçüncü fəsil neft-maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarına həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Sənaye müəssisələrinin istehsal potensialının səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətləri, maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılmasına dövlətin təsiri istiqamətləri tədqiq edilir.

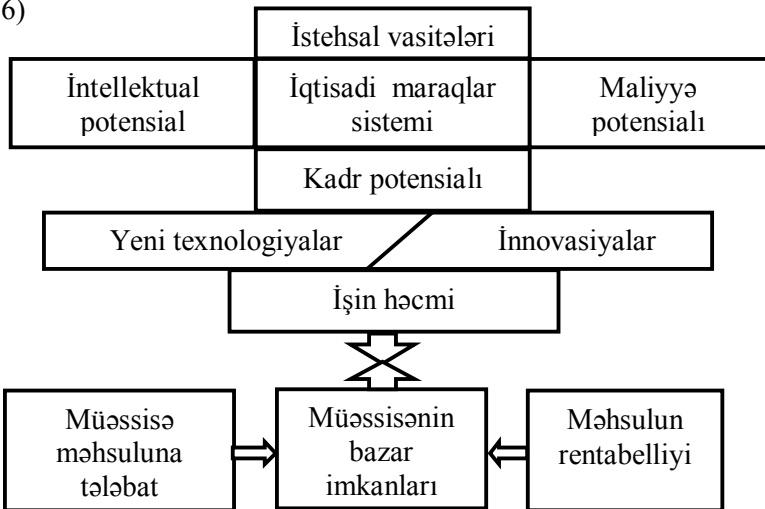
Müəssisələrdə əsas istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər kompleksində müəssisələrin öz mənfəətlərindən ödədikləri əmlak vergisi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Avadanlıqların daha tam yüklənməsi, lazım olmayan əsas istehsal vasitələrinin ləğvi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin artırılmasına imkan verir.

Müəssisənin sənaye sahəsində yeri, onun maliyyə vəziyyəti və bazarda rəqabət bacarığı başlıca olaraq, əsas istehsal fondlarından istifadə probleminin həllindən asılıdır. Hər bir müəssisə yaranma formasından və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, öz əsas fondlarının hərəkəti, tərkibi, vəziyyəti və istifadəsinin səmərəliliyinə daim nəzarət etməlidir.

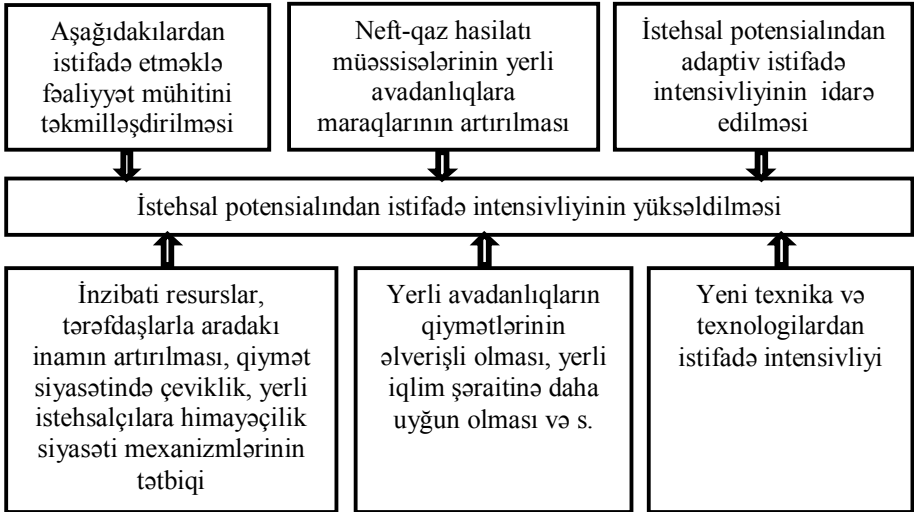
İqtisadi maraqların əhatəsi yeni texnologiyalardan istifadə etməklə istehsalın resurs-aktiv elementləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək istehsal olunan məhsula tələbatla uzlaşır.

Beləliklə, iqtisadi təhlil anlayışı və Yeni İnstitut İqtisadi Nəzəriyyəsinə (YİN) uyğun olan modelin qarşılıqlı əlaqəsinin məntiqi zənciri qurulur. (Şəkil 6)

Şəkil 6. Müəssisənin istehsal potensialı və bazar imkanları arasında qarşılıqlı əlaqə

İstehsal potensialından istifadənin inkişafına təsir göstərən çoxsaylı resurs xarakterli amillər bizim düşüncəmizə görə istehsal vasitələri, maliyyə və intellektual resurslar və innovativ texnologiyalardan istifadədən ibarətdir.

Şəkil 7. İstehsal potensialından istifadənin yüksəldilməsi şərtləri

Şəkil 7-dəki modeldə əsas yer iqtisadi maraqlara ayrılır. Menecmentin əsaslarında iqtisadi maraqların mahiyyəti motivləşdirmə vasitəsilə açılır. Əgər motivləşdirməyə kollektiv üzvlərinin şəxsi maraqlarına və ya müəssisənin maraqlarına nail olmaq üçün istifadə edilən bir vasitə kimi baxılırsa, işçi kollektivinin cəmi iqtisadi maraqları, onun mütəxəssislərinin müəssisənin istehsal potensialından daha tam istifadə etməyə yönəldilən potensial bacarığı kimi dəyərləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilati-texniki məsələlər, yəni təmir-bərpa işlərinin planlaşdırılması, təmir xidmətlərinin sayı, təchizatı, avadanlığın seçilməsi və yeniləşdirilməsi üçün optimallaşdırma tədbirləri ən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunu nəzərə alaraq, dissertasiyada neft-mədən avadanlıqlarının dağılması qanunauyğunluqları və istismar olunan yataqlarda onların intensivliyini nəzərə almaqla, istismarın etibarlılığını artıran və xərclərin azaldılmasına imkan verən riyazi model təklif edilmişdir.

Bununla belə, neft hasilatında etibarlılıq parametrlərinin modelləşdirilməsi, avadanlığın fasiləsiz işləmə zamanını qiymətləndirməyə, mümkün olan nasazlıqları pronozlaşdırmağa, neft mədəninin istismarının

təhlükəsizliyi və səmərəliliyinə təsir edən mühüm xarakteristikaların dimakısını izləməyə imkan verir. Avadanlığın optimal yeniləşdirilməsinin, yeni avadanlığın qiyməti, istismara qoyulan xərc kapitala qoyulmuş faiz dərəcəsi, enerji ehtiyatlarına qoyulmuş qiymətlərin dəyişməsi və s. kimi parametrlərin alındığı riyazi modellər təkcə neft mədənlərinin etibarlılığı və təhlükəsiz istismarını artırır, həm də avadanlığın istismarına müəssisənin qoyduğu xərcləri minimum həddə çatdırır.

Məsələnin riyazi qoyuluşu aşağıdakı kimidir:

$$F_{n-k}(X^{(k)}) = \max_{U_{k+1}} [W_{k+1}(X^{(k)}, u_{k+1}) + F_{n-k-1}(X^{(k+1)})] \quad (k=0, n-1).$$

Tərəfimizdən təklif edilən dinamik proqramlaşdırmaya dair modelin həlli dissertasiyada verilmişdir və göstərilmişdir ki, bu modelin neft mədənlərində tətbiqi avadanlıqların zədələnmələrin meydana gəlməsi müddətini daha dəqiq proqnozlaşdırmağa, müəyyən növ defektlərin əmələ gəlməsi riskinə məruz qalan yataqların xarakterik zonalarını müəyyən etməyə imkan verə bilər.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq işdə neft-mədən avadanlıqlarının dağılması qanunauyğunluqları və istismar olunan yataqlarda onların intensivliyini nəzərə almaqla, istismarın etibarlılığını artıran və xərclərin azaldılmasına imkan verən riyazi model təklif edilmişdir.

Bununla yanaşı tərəfimizdən həm mədən avadanlıqlarının etibarlılığı və təhlükəsiz istismarını artıran, həm də avadanlığın istismarına müəssisənin qoyduğu xərcləri minimallaşdıran model təlif edilmişdir. Homperstin üç-parametrlili paylama funksiyasından istifadə edərək, verilən modelin fasiləsiz işləməsi ehtimalının analitik ifadələri alınmışdır

$$F(t) = 1 - \exp \left(- \int_0^t \lambda(t) dt \right),$$

burada

$$\int_0^t \lambda(t) dt = K_1 \cdot t + K_2 (e^{K_3 t} - 1),$$

K_1, K_2, K_3 – empirik asılılıqların parametrlərinin tapılmasının tərs məsələsini həll etmək yolu ilə müəyyən edilən müsbət sabit kəmiyyətlərdir. Bu modelin tam açıqlanması dissertasiyada tərəfimizdən verilmişdir.

Respublikamızda maşınqayırma sənayesinin inkişafına dövlət qayğısı öz əksini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin

inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda tapmışdır. Sərəncamla eyni zamanda Proqramın icrası üçün “Tədbirlər planı” təsdiq edilmişdir.

Dövlət Proqramının icra müddətində maşınqayırma, xüsusən, neft maşınqayırması sənayesinin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu sahədə istehsal olunan mal və avadanlıqların daxili tələbatın ödənilməsində payının artırılması istiqamətində tədbirlər görülməsi xüsusi qeyd edilmişdir.

Dövlət Proqramının icra müddətində yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə yeni istehsal sahələrinin, o cümlədən maşınqayırma müəssisələrinin yaradılması prioritetlər sırasındadır.

Müasir dövrdə maşınqayırma müəssisələrinin və onların istehsal potensialının inkişafına ciddi şəkildə təsir göstərən amillərdən biri də dövlət tərəfindən həyata keçirilən valyuta siyasətidir. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış «Əsrin müqaviləsi» reallaşmağa başladıqdan sonra respublikamıza külli miqdarda xarici valyuta daxil olmaqdadır. Bunun nəticəsində son illərdə respublikamızda milli valyutanın möhkəmlənməsi prosesi baş verir. Məlumdur ki, milli valyutanın möhkəmlənməsi idxalın stimullaşmasına, ixracın məhdudlaşmasına və bütövlükdə isə ölkədə istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Bizim fikrimizcə, maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialını artırmaq və inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı tədbirlərin də həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- neft gəlirlərindən maşınqayırma müəssisələrinin, o cümlədən, "Azneftkimyamaş" ASC-nin törəmə müəssisələrinin bərpası və onlarla kooperasiya əlaqələrinə girəcək yeni müəssisələrin yaradılması üçün istifadə edilməsi. Bu zaman dövlət yerli maşınqayırma müəssisələrinin inkişafı üçün ucuz kreditlər verə və ya yeni müəssisələrin yaradılmasında iştirak edə bilər;

- maşınqayırma müəssisələrində o cümlədən, "Azneftkimyamaş" ASC-nin törəmə müəssisələrində vergi yükünün azaldılması. Son illərdə respublikada bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, vergilərin bəzilərinin dərəcələri azaldılmış, o cümlədən müəssisə və təşkilatlarda ƏDV-nin dərəcəsi 28 faizdən 18 faizə, mənfəət vergi dərəcəsi 35 faizdən 20 faizə endirilmişdir. Lakin bu cür ciddi dəyişikliyə baxmayaraq bir çox ölkələrlə müqayisədə respublikamızda vergi dərəcələri hələ də yüksəkdir.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq, maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə aşağıdakılar **təklif** edilir:

1. İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinə çoxsaylı amillərdən asılı olan funksiya kimi baxmaq lazımdır. Müəssisənin istehsal potensialının inkişafı və istifadəsinin yaxşılaşdırılması üzrə idarəetmə qərarların qəbul edilməsi üçün ona təsir edən amillərin kodlaşdırılması, avtomatlaşdırılmış normativ-informasiya bazasının yaradılması, meydana çıxan situasiyanın təhlili və müəssisənin istehsal potensialını qiymətləndirmək üçün müntəzəm olaraq onun diaqnostikasının həyata keçirilməsi zəruridir.

2. Mövcud problemlərin səbəblərinin axtarılması və onların mümkün həlli yollarının müəyyənəşdirilməsi üçün müəssisələr öz cari vəziyyətlərinin fasiləsiz monitorinqini aparmalıdırlar. Belə səmərəli üsullarından biri ekspress-diaqnostikadır. Onun məqsədi-bütövlükdə müəssisənin (o cümlədən, onun maliyyə resurslarının) idarə edilməsində ən mürəkkəb problemləri tapmaq və ayırmaqdır.

3. İstehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərən çoxsaylı resurs xarakterli amillər arasında əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilməsi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, müəssisələr öz əsas fondlarının hərəkəti, tərkibi, vəziyyətini təhlil etməli, onların istifadəsinə daim nəzarət etməlidirlər. Təhlilin istiqamətləri və metodikası 3.1 cədvəlində ətraflı göstərilmişdir.

4. Material resurslarından rəşional istifadə edilməsi müəssisənin istehsal potensialının yüksəldilməsinin mühüm ehtiyatlarından biridir. Buna görə material resurslarından istifadənin və onların emal üsullarının təkmilləşdirilməsi və ən məqsədəuyğun üsullarının axtarılması, məhsulun istehlak xassələrindən daha tam istifadə edilməsinə yönəldilən tədbirlər kompleksi hazırlanaraq tətbiq edilməlidir. Bu zaman istehsal həcminin fasiləsiz və ahəngdar gedişini təmin etmək, istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, alınan maddi resursların daha ucuz qiymətə əldə edilməsi imkanları da nəzərə almaq lazımdır.

5. Maşınqayırma müəssisələrində əmək resurslarından istifadənin səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

– müəssisənin idarə edilməsinin və onun təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi;

– müəssisədə əlverişli sosial psixoloji mühitin yaradılması;

– əməyin motivasiyasının təkmilləşdirilməsi;

– korporativ strukturun yaradılması;

6. "Azneftkimyamaş" ASC-nin müəssisələrində istehsal potensialını inkişaf etdirmək üçün, bu sahəyə investisiyalar cəlb etmək məqsədilə, dövlət tərəfindən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- maşınqayırma sənayesini əhatə edəcək investisiya proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- maşınqayırma müəssisələrinə daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə bu sahəyə investisiya qoyuluşu həyata keçirən investitorlara vergi güzəştlərinin verilməsi;

- müəssisələrin investisiya fəallığını gücləndirmək üçün renovasiyaya ayrılan amortizasiya ödəmələri və yığıma yönəldilən dividendlər üzrə vergi güzəştlərinin və s. güzəştlərin tətbiq edilməsi;

- qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarına dövlət təminatının verilməsi qaydalarının hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;

7. İstehsal potensialından istifadə bazar imkanları ilə sıx bağlıdır.

8. Bu gün üçün “Azneftkimyamaş” ASC-nin qarşısında duran əsas məsələ onun biznesin xarici mühitində baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasıdır. Səhmdar cəmiyyətdə daxil olan bütün müəssisələrdə daxili bazarda tələbat olan avadanlıqlar haqqında dəqiq informasiya olmalıdır. Bunun üçün uyğun quruluşlarla daimi əlaqədə olan və istehsalçılar üçün tələbatın həcmi haqqında hesabat hazırlayan xüsusi şöbə (yaxud marketing şöbəsinin nəzəndə xüsusi qrup) yaradılması məqsədəuyğundur.

9. Daxili neft-mədən avadanlıqları istehsalçılarının himayə edilməsi və idxalın mənfəət təzahürlərindən qorunması dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır. Daxili bazarın qorunması məqsədi ilə, neft-qaz kompleksi üçün idxal edilən avadanlıqların davamlı monitorinqinin keçirilməsi və bu avadanlıqlar üzrə xarici ticarətdə müdafiə xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir (məsələn, idxal edilən neft-mədən avadanlıqlarına gömrük rüsumunun yerli istehsalçıları qoruya biləcək dərəcədə artırılması).

10. Texnoloji sistemdə istehsalın intensivliyinin yüksəldilməsinin konstruktiv hesablama üsulu istehsal potensialından intensiv istifadə modelinə əsaslanaraq, aşağıdakıları nəzərdə tutmaqla:

- istehlakçıların maraqlarını gücləndirmək hesabına məhsul satışının artırılması;

- istehsal edilən avadanlıqların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- qiymətqoymada inzibati-idarəetmənin daha çevik siyasət yürütməklə tərəfdaşların inamlarının artırılması.

11. Müəssisə inkişafının əsas istiqamətləri (innovasiya, marketing, təşkilati, satış) konkret maliyyə imkanları, maliyyə perspektivləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılır. Bu məqsədlə hər bir müəssisə öz spesifik xüsusiyyətini nəzərə almaqla maliyyə imkanlarının optimallaşdırılması strategiyasının alqoritmini işləyib hazırlanmalıdır.

İstehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması üçün hazır məhsulun tədavülü sferasındakı ehtiyatları da üzə çıxarıb istifadə etmək lazımdır.

İşin təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması üzrə təklif edilən yanaşmalar əsasında son nəticəyə və müəssisə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş idarəetmə qərarları qəbul edilə bilər. Dissertasiya işində təklif edilən metodik yanaşmalar öz potensial imkanlarını nəzərə almaqla mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməyə və məhsul buraxılışı həcmi artırmağa imkan verir. Daxili amillərin optimallaşdırılması əsasında istehsal potensialının müəyyən edilməsi müəssisədə idarəetmə qərarlarının ən yaxşı variantının müəyyən edilməsinə imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticə və təkliflər müəllifin dərc olunan aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Уразаева М.Д. «Некоторые вопросы улучшения использования производственного потенциала нефтяного машиностроения», статья, «Актуальные социально-экономические проблемы нефтяной, химической и машиностроительной отраслей промышленности» (сборник научных статей факультета «Международные Экономические Отношения и Менеджмент» Азербайджанской Государственной Нефтяной Академии), Баку-2007г, стр. 272-280;

2. Уразаева М.Д. «Организационно - экономические направления эффективности использования производственного потенциала промышленных предприятий», konfrans materialı, «Azərbaycan xalqının Ümummillı lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş - Aspirantların və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransı»-nın məruzələrin tezisləri, ADNA, Bakı-2008 il, səh. 192-195;

3. Urazayeva M.D. “Müəssisənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi üsulu, konfrans materialı”, doktorant və gənc tədqiqatçıların Azərbaycan xalqının Ümummillı lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan 2020: neft-qaz sənayesinin inkişaf perspektivləri” adlı elmi-praktiki konfransının materialları, ADNA-sı, Bakı-2013 il, səh. 227-230;

4. Уразаева М.Д., доц. Алиев А.Г. «Современные тенденции формирования себестоимости при строительстве нефтяных и газовых скважин и перспективы его снижения в мировой добыче углеводородов», Мəqalə, АМЕА İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərlər, Bakı-2013, №3, ISBN-978-9952-454-30-7, 329-338 s.;

5. Уразаева М.Д. «Определение оптимального плана замены нефтепромыслового оборудования при помощи динамическо-статистического и экономико-математического анализа», məqalə, AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı-2013 (№4), ISSN-0321-1630, 140-145 s.;

6. Уразаева М.Д., доц. Алиев А.Г. «Особенности экономико-математических моделей финансовых затрат на повышение безопасности и надежности эксплуатации нефтепромыслового оборудования», статья, «Экономические науки», Научно информационный журнал, Москва-2013, №-11(108), ISSN 2072-084X, стр. 115-123;

7. Urazayeva M.D. “Müəssisənin istehsal potensialının diaqnostikasi”, konfrans materialı, Doktorant və gənc tədqiqatçıların 18-ci Respublika Elmi Konfransının materialları (1-ci cild), AR Təhsil Nazirliyi, Bakı-2013 il, səh. 240-241;

8. Уразаева М.Д. «Теоретические аспекты создания современных научно-исследовательских и производственных коопераций между нефтегазодобывающими и промышленными предприятиями с целью повышения устойчивости их экспортного спроса», Мəqalə, AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərlər, Bakı-2014, №1, ISBN-978-9952-454-30-7, 381-388s.;

9. Уразаева М.Д. «Определение критериев экономической эффективности продукции нефтяного машиностроения с учетом технологических особенностей ремонтно-восстановительных работ на нефтегазовых скважинах», статья, «Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом», Научно экономический журнал, Москва-2014, №-4, ISSN 1999-6942, стр. 24-29;

10. Уразаева М.Д. «Некоторые критерии разработки научно-обоснованной системы планирования замены нефтепромыслового оборудования, с учетом факторов закономерности и интенсивности распределения отказов технологического оборудования в пределах разрабатываемого месторождения», Мəqalə, AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı-2014 (№1), ISSN-0321-1630, 137-142 s.;

11. Urazayeva M.D. “Qloballaşan dünyada Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin iqtisadi inkişaf və ekoloji problemləri”, konfrans materialı. “Ekoloji və Həyat fəaliyyətinin mühafizəsi” üzrə “Sənaye ili”nə həsr olunmuş 8 ənənəvi Beynəlxalq Elm Konfransı, SDU-2014, 159-164 s.;

12. Urazayeva M.D. “Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialına təsir edən amillər və onların

qiymətləndirilməsi”, məqalə, “Audit”, Bakı Biznes Universiteti, Bakı-2014, №-4, 101-106 s.;

13. Urazayeva M.D. “Maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının səmərəli təşkili və idarə edilməsində dövlətin innovasiya strategiyasının əsas istiqamətləri”, məqalə, “Audit”, Bakı Biznes Universiteti, Bakı-2015, №-1, 105-106 s.;

14. Urazayeva M.D. “Neft maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialından istifadə səviyyəsinin mövcud vəziyyəti və problemləri”, məqalə, “Kooperasiya” Elmi-praktiki jurnal, “Azərıtıfıq” Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı-2015, №-1(36), 56-61 s.;

15. Urazayeva M.D. “Neftmaşınqayırma məhsulun rəqabətqabiliyyəti və onun əsas əlamətləri”, “Azərbaycan Neft Təsərrüfatı”, məqalə, ARDNŞ, Bakı-2015, № 4, ISSN 0365-8554, 50-53 s.;

16. Urazayeva M.D. “Azərbaycan maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin iqtisadi inkişaf göstəricilərinin qiymətləndirilməsi”, məqalə, “Kooperasiya” Elmi-praktiki jurnal, “Azərıtıfıq” Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı-2015, №-2(37), 57-62 s.;

17. Urazayeva M.D. “Neftmaşınqayırma məhsulun keyfiyyəti və etibarlılığı”, məqalə, “Azərbaycan Neft Təsərrüfatı”, ARDNŞ, Bakı-2015, № 6, ISSN 0365-8554, 60-64 s.

Həmmüəlliflərlə birgə dərc olunmuş elmi məqalələrdə müəllifin şəxsi xidməti:

[1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17] sayılı işlər müəllif tərəfindən sərbəst yerinə yetirilmişdir;

[4, 6] sayılı işlərdə məsələlərin qoyuluşu və icrası müəlliflər tərəfindən bərabər səviyyədə yerinə yetirilmişdir.

**Пути повышения рационального использования
производственного потенциала предприятий нефтяного
машиностроения в условиях рыночной экономики**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и предложений, списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность выбранной темы, приводится состояние ее изученности и исследования в республике, сформулированы цели и задачи, обоснованы теоретические и методологические основы, научная новизна исследования, дана информация о применении результатов исследования.

В первой главе – “Теоретико-методологические основы и оценка производственного потенциала” на основе изучения трудов отечественных и зарубежных ученых-экономистов раскрываются сущность понятия производственного потенциала и его оценка, взаимосвязь технико-производственного потенциала предприятия и его экономического состояния, исследована диагностика производственного потенциала и особенности оценки производственного потенциала промышленных предприятий.

Во второй главе – “Современное состояние производственного потенциала предприятий нефтяного машиностроения” на основе сбора и общения многолетней статистической информации и отчетной документации проанализировано и оценено современное состояние производства машин и оборудования на предприятиях ОАО «Азнефтехиммаш» и оценен уровень использования производственного потенциала предприятий нефтяного машиностроения.

Третья глава посвящена повышению путей производственного потенциала предприятий нефтяного машиностроения. В этой главе исследуются пути повышения производственного потенциала промышленных предприятий, влияние государства на повышение производственного потенциала машиностроительных предприятий.

В заключительной части работы даны выводы и рекомендации, полученные в результате приведенного исследования.

Urazaeva Milyanat Dolhad

**Ways to improve the rational use of industrial building companies
petroleum engineering in the market economy**

SUMMARY

Dissertation consists of the introduction, three heads, conclusions and offers, the list of the used literature.

In introduction the urgency of the chosen theme is proved, the condition of its level of scrutiny and research in republic is resulted, the purposes and problems are formulated, theoretical and methodological bases, scientific novelty of research are proved, the information on application of results of research is given.

At the entrance of the theme chosen is justified, the problem is the level of study, the research objectives and tasks, object and subject, theoretical and methodological base, knowledge base, research tells us, as well as the scientific innovation, experienced the importance and approbation are commented.

The first chapter devoted to study of theoretical and methodological basis and of the business and its assessment of production potential devoted. In this chapter, the concept of production potential and its contents, and its assessment of the economic potential of the enterprise, the enterprise's technical and production potential interaction with its economic situation, the production capacity of the production potential of industrial enterprises in the diagnosis and assessment of the properties have been investigated.

The second chapter of the potential of the current state of the oil-building complex to be explored. The main focus of the comparative analysis of the current state of the machinery and equipment production and petroleum engineering enterprises aimed at assessing the level of potential.

The third chapter in the machine-building enterprises of the oil-producing potential, is dedicated to improving the quality of roads. This chapter of the industrial enterprises to increase the level of production capacity trends, the impact of improving trends in the use of machine-building enterprises of the production potential to be explored.

In a final part of work conclusions and the recommendations received as a result of resulted research are given.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НЕФТИ и ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

На правах рукописи

УРАЗАЕВА МИЛЬЯНАТ ДОЛХАД КЫЗЫ

**«ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ РАЦИОНАЛЬНОГО
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА
ПРЕДПРИЯТИЙ НЕФТЯНОГО МАШИНОСТРОЕНИЯ В
УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ»**

Специальность: 5304.01 – Виды экономической деятельности

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике**

Б а к у – 2016